

بررسی مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی ساکنان شهر تهران

سیده‌هدی مرشدی اصطهباناتی^۱

سیف‌اله سیف‌اللهی^۲

منصور وثوقی^۳

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۷/۸/۲۳

تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۳۹۸/۲/۱۱

چکیده

این مقاله به منظور بررسی مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی شکل گرفته است در این خصوص فضای مفهومی مربوط به سرمایه اجتماعی و دیدگاه‌های مطرح شده در مورد آن شرح داده شده است. در این تحقیق ۶۰۴ نفر از شهروندان شهر تهران در سال ۱۳۹۶ با نمونه‌گیری خوشه‌ای چند مرحله‌ای انتخاب و با کاربرد روش پیمایش و استفاده از ابزار پرسشنامه مورد بررسی قرار گرفتند. پس از جمع‌آوری داده‌ها و تحلیل آن‌ها با نرم‌افزار SPSS یافته‌های مربوط به آمارهای توصیفی و آزمون t تک نمونه‌ای نشان داد که وضعیت مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی شامل انسجام اجتماعی، تمایل به مشارکت در فعالیت‌های سیاسی و دینی و اعتماد به نهادها با وضعیت مطلوب فاصله دارد. روابط همبستگی دو جانبه مؤلفه‌ها نیز به لحاظ آماری معنادار است. در مجموع می‌توان عنوان کرد که سرمایه اجتماعی افراد پاسخگو در برابر عملکرد نظام سیاسی و اجتماعی ایران دچار فرسایش شده است.

واژگان کلیدی: سرمایه اجتماعی، انسجام اجتماعی، مشارکت سیاسی، مشارکت دینی، اعتماد به نهادها، شهروندان شهر تهران.

---

۱. دانشجوی دکتری تخصصی رشته جامعه‌شناسی، گرایش اقتصادی و توسعه، واحد علوم و تحقیقات تهران، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

۲. دانشیار گروه جامعه‌شناسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات تهران، ایران (نویسنده مسئول).

۳. استاد گروه جامعه‌شناسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات تهران، ایران.

مقدمه

نظام اجتماعی همراه با عدالت نیازمند انسجام و یکپارچگی بین ارکان، عناصر و مؤلفه‌های بنیادین آن نظام است. این ارکان، عناصر و مؤلفه‌ها عبارتند از: ارکان، عناصر و مؤلفه‌های جغرافیایی-اقلیمی، جمعیتی، معیشتی-اقتصادی، فرهنگی، سیاسی. عملکرد ساختاری و کارکردی ارکان، عناصر و مؤلفه‌های مزبور (در ارتباط با عملکرد ساختاری عامل بیرونی) ماهیت نظام اجتماعی و در نهایت ماهیت روابط اجتماعی را مشخص می‌کند (سیف‌اللهی، ۱۳۸۶: ۵۷). سیستم اجتماعی ایران با ترکیب ناهمگون عناصر تشکیل دهنده خود و با اثرگذاری و اثرپذیری از عوامل خارجی، دارای ماهیت و ساختار ویژه‌ای است که آن را از سایر سیستم‌های اجتماعی، متمایز ساخته است. سیستم اجتماعی ایران با دارا بودن محیط زیست ناامن و ناهمگون، گوناگونی قومی-جمعیتی، شیوه‌های تولیدی و توزیعی بسیار متضاد و متفاوت، فرهنگ‌ها و خرده فرهنگ‌های متعدد و گاهی متعارض و مدیریت سیاسی مستبد و خودکامه، زمینه و بستر بسیار ناامنی برای زندگی اجتماعی و تجمع انسان‌ها بوده است. بنابراین، برای اداره چنین سیستمی، روابط اجتماعی بسیار خشن و ناعادلانه‌ای شکل گرفته است که نابرابری‌ها و تعارضات ناشی از آن را تاریخ ضبط و ثبت کرده است (سیف‌اللهی، ۱۳۹۵: ۱۸۳).

به صورت مشخص در پرداختن به نقش حکومت‌ها در ایران به‌عنوان رکن و مؤلفه سیاسی و مدیریتی جامعه می‌توان این‌گونه عنوان کرد که «حاکمیت در ایران به عنوان ساختاری قدرت‌مند ماهیتی غیر دموکراتیک داشته است. ایران انواعی از امپراتوری‌ها را در تجربه تاریخی خود دارد قدرت امپراتور قدرتی مطلقه و بلامنازع است که قدرت آن بیشتر به موجب زمان و مسافت محدود می‌شد و نه قرارداد و قانونی که حکام را در قبال مردم پاسخگو سازد» (گل محمدی، ۱۳۹۲: ۱۵۹). به طور کلی ایران ماقبل مدرن دارای ساختاری اقتدارگرا و گفتمان سیاسی حاکم بر ایران تا پیش از انقلاب مشروطه، پاتریمونالیسم سنتی بوده است (بشیریه، ۱۳۸۷: ۶۶). با شکسته شدن نظام دانایی سنتی در ایران در دهه‌های پایانی قرن نوزدهم، نهادهای مدرنی که قدرت را تحدید و تقسیم می‌کردند شکل گرفتند که به جریان مشروطه انجامید. با این همه، جریان مشروطیت اگرچه توانست گفتمان سلطنت مطلقه را بشکند اما با توجه به شرایط و زمینه‌های تاریخی، این فرآیند خود به شکل‌گیری دولت مطلقه مدرن منتهی شد که "در چارچوب آن قدرت سیاسی نه تقسیم می‌شود و نه محدودیتی دارد" (گل محمدی، ۱۳۹۲: ۱۷۲). "در بهمن ماه ۱۳۵۷، گروهی انقلابی به رهبری آیت‌الله خمینی قدرت سیاسی را در ایران به دست گرفت. دو ماه بعد در مراجعه به آراء عمومی، نظام چند هزار ساله پادشاهی تغییر کرد و جایش را به جمهوری اسلامی داد" (کمالی، ۱۳۸۱: ۲۳). جمهوری اسلامی نویدبخش تحقق عدالت و برابری در ایران بود. "انقلاب اسلامی، گرچه توانست بنیان مدیریت و روابط اجتماعی دیرینه را در ایران به هم ریزد و زمینه‌های تحول، تکامل و توسعه جامعه مدنی در جهت توسعه انسانی، پایدار و موزون را فراهم سازد، اما دستیابی به این خواست‌های دیرین و بهره‌یابی از شرایط به وجود آمده با موانع، تنگناها، تهدیدها و

تحدیدهای عمیق و گسترده‌ای مواجه شد. در واقع انقلاب اسلامی با بهره‌گیری از شرایط و موقعیت نامساعد داخلی و خارجی، توده‌های مردم را به سوی هدفها، آرمان‌ها و خواسته‌های دیرین بسیج کرده و آن‌ها را علیه قدرت مدیریت سیاسی و مدیریت اقتصاد جهانی شوراند. آن چه که پس از انقلاب مطرح بوده است، برآورده ساختن انتظارات گوناگون، گسترده و شکل نیافته مردم از نظر فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و انقلابی است" (سیف‌اللهی، ۱۳۸۶: ۱۶۹).

با توجه به مطالب مذکور در خصوص تاریخ ایران و نقش حکومت‌ها و شیوه‌های حکمرانی، تعریفی از مفهوم جامعه ارایه می‌شود. جامعه را می‌توان "منظومه‌ای از خرده‌نظام‌های اقتصاد، سیاست، اجتماع، فرهنگ و حقوق؛ ترکیبی از واقع‌بودگی، ساختار، تاریخ و عاملیت مؤثر در شکل‌گیری پدیده‌های اجتماعی، سیاسی، فرهنگ حقوقی؛ تألیفی از انگیزه‌ها، نیات، مقاصد و اهداف متبلور در کنش‌های متقابل اجتماعی؛ و در نهایت برآیندی از یک نظم فکری و اخلاقی مندرج در مناسبات میان اعضای جامعه به همراه نوعی طبیعت ثانویه و ابژه عینی موجودات تلقی کرد" (کوثری، ۱۳۸۷: ۱۸).

مردم از یک سو در ایجاد و پیدایش جوامع نقش دارند و از سوی دیگر تحت تأثیر ساختارها و نظام‌هایی هستند که توسط آن‌ها ساخته شده‌اند. کنشگران اجتماعی در این ساختارها و نظامات خود ساخته که در سطح کلان معمولاً توسط دولت‌ها اداره می‌شوند سرمایه‌های اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی و سیاسی را کسب می‌کنند، تحقیق حاضر در سطح تحلیل کنشگران اجتماعی به دنبال بررسی پیامد عملکرد حکومت بر دیدگاه مردم در قالب بررسی و سنجش سرمایه اجتماعی است. مفهوم سرمایه اجتماعی قابلیت آن را دارد که تضادها و کشمکش‌های اجتماعی و تاریخی، نابرابری در توزیع درآمد و ثروت در جامعه و ... را نشان دهد که تحت تأثیر ساختارهای کلان تولید و بازتولید می‌شوند. بر این اساس تحقیق حاضر به سوال‌های زیر پاسخ می‌دهد:

سوال‌های تحقیق

- ۱) وضعیت مولفه‌های سرمایه اجتماعی برگرفته از نظام سیاسی و اجتماعی ایران در بین شهروندان شهر تهران چگونه است؟
- ۲) ارتباط بین مولفه‌های سرمایه اجتماعی در بین شهروندان شهر تهران چگونه است؟
- ۳) مولفه‌های سرمایه اجتماعی نسبت به یکدیگر در چه رتبه‌ای قرار دارند؟

اهداف تحقیق

هدف کلی

- سنجش مولفه‌های سرمایه اجتماعی برگرفته از نظام سیاسی و اجتماعی ایران در بین شهروندان شهر تهران است.

اهداف فرعی

- سنجش انسجام اجتماعی در بین شهروندان شهر تهران
- سنجش تمایل به مشارکت در فعالیت‌های سیاسی در بین شهروندان شهر تهران
- سنجش تمایل به مشارکت در فعالیت‌های دینی در بین شهروندان شهر تهران
- سنجش اعتماد به نهادها در بین شهروندان شهر تهران
- بررسی ارتباط بین مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی شهروندان تهرانی
- رتبه‌بندی مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی.

پیشینه تحقیق

مفهوم سرمایه اجتماعی به سرعت و با جلب نظر تحلیلگران اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و اقتصادی در ادبیات مطالعات داخلی نفوذ کرده است و یکی از عوامل اصلی در تحلیل تحول و دگرگونی جامعه ایرانی شناخته می‌شود. در حال حاضر مطالعات زیادی در سطح نظری و تجربی برای بررسی وضعیت سرمایه اجتماعی و عوامل موثر بر آن انجام شده است که در بخش زیر به برخی از آنها اشاره می‌شود.

- قاسمی در مقاله‌ای با عنوان «سنجش سرمایه اجتماعی و سطح‌بندی آن در طبقات مختلف مناطق چهارده‌گانه شهر اصفهان در سال ۹۱-۱۳۹۰» به روش پیمایش نمونه‌ای متشکل از ۴۰۰ نفر از شهروندان مرد و زن شهر اصفهان در ۱۴ منطقه شهرداری به کمک نمونه‌گیری خوشه‌ای چند مرحله‌ای انتخاب کرده است. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد بین مؤلفه‌های همکاری، ارزش‌های زندگی، وساطت اجتماعی، حمایت اجتماعی و مشارکت اجتماعی در طبقات محروم کمتر از نیمه برخوردار و برخوردار بوده است ولی میزان انسجام اجتماعی در طبقات محروم بیشتر از نیمه برخوردار و برخوردار بوده است (قاسمی، ۱۳۹۲).

- دینی ترکمانی در مقاله‌ای به تبیین افول سرمایه اجتماعی جامعه ایران طی سال‌های بعد از انقلاب پرداخته است؛ یافته‌ها و نتایج نشان می‌دهد که نظام حکمرانی ایران چه در میان بیست کشور پرجمعیت جهان و چه در میان کشورهای خاورمیانه جایگاه بسیار ضعیفی دارد. علت اصلی کاهش سرمایه اجتماعی ضعف در نظام حکمرانی است (شکرپیگی، ۱۳۹۰: ۹۸).

- بوستانی مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی و توسعه سیاسی در ایران را بررسی کرده است. جهت ورود به بحث دو دسته نظریه درباره سرمایه اجتماعی و توسعه سیاسی مطرح و سپس شاخص‌هایی از این نظریه‌ها استخراج شده‌اند. شاخص‌های سرمایه اجتماعی شامل اعتماد اجتماعی، مشارکت، عضویت و ارتباط با سازمان‌ها و شبکه‌های اجتماعی و هنجارهای مثبتی از قبیل قانون‌گرایی، صداقت و عام‌گرایی می‌شود. شاخص‌های توسعه سیاسی عبارتند از: نوع فرهنگ سیاسی، درک و نگرش افراد نسبت به مشارکت سیاسی، آزادی‌های مدنی و حقوق سیاسی، بنا به ماهیت خاص موضوع، تحلیل داده‌ها به شیوه

تحلیل ثانویه انجام گرفته است. دو منبع اصلی داده‌ها عبارتند از پیمایش ملی «ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان در سال ۱۳۷۹»، «بررسی آگاهی‌ها، نگرش‌ها و رفتارهای اجتماعی - فرهنگی در ایران در سال ۱۳۷۴». یافته‌ها نشانگر این است که اعتماد اجتماعی نسبت به قشرهای مختلف، به استثنای چند مورد، از وضعیت مطلوبی برخوردار نیست. هنجارهای مثبتی از قبیل صداقت، عام‌گرایی و قانون‌گرایی گستردگی زیادی ندارند. با توجه به ضعف بنیان‌های سرمایه اجتماعی، شاخص‌های توسعه سیاسی نیز وضعیت مطلوبی ندارند. فرهنگ سیاسی غالب، فرهنگ سیاسی تابع و سنتی است که حاکی از توسعه‌نیافتگی سیاسی است. شاخص‌هایی چون حقوق سیاسی و آزادی‌های مدنی نیز رشد چندانی ندارد. همچنین افراد نگرش صحیحی از مشارکت سیاسی ندارند (بوستانی، ۱۳۸۳).

- پاتنام به بررسی آثار سرمایه اجتماعی بر دموکراسی و کارکرد دولت در زمینه توسعه در ایتالیا پرداخت. وی در این پژوهش، مفاهیم مرتبط با سرمایه اجتماعی را به منظور سنجش دقیق آماری و آثار آن بر حکمرانی خوب تعریف عملیاتی کرده است. برای عملیاتی کردن میزان درگیرشدگی مدنی، از شهروندان پرسیده شده است که در چند گروه، انجمن یا حزب عضویت یا با آن‌ها همکاری داشته‌اند. یا برای عملیاتی کردن مفهوم اعتماد پرسش به این گونه مطرح شده است: در مورد این جمله که بیشتر افراد، همیشه مورد اعتمادند و در مورد این جمله که افراد همیشه مورد اعتماد نیستند چه نظری دارید؟ به همین سان نظر پرسش‌شوندگان درباره کارآمدی و پاسخگویی حکومت را جویا شده و همبستگی و میزان اثرگذاری متغیر مستقل (سرمایه اجتماعی) بر حکمرانی خوب (متغیر وابسته) را دریافته است (سردارنیا، ۱۳۸۸: ۱۴۴).

جدول شماره (۱): خلاصه پیشینه برخی تحقیقات خارج از کشور

نام محقق / محققان	سال	نوع تحقیق	عنوان تحقیق	نتیجه
پاکستون	۲۰۰۲	تجربی	سرمایه اجتماعی و دموکراسی	رابطه دو طرفه بین سرمایه اجتماعی و دموکراسی؛ هرچه مشارکت و اتحاد (سرمایه اجتماعی) در جامعه بیشتر باشد آثار دموکراسی بیشتر نمود خواهد داشت.
اینگلهارت	۲۰۰۵	نظری	سرمایه اجتماعی و حکمرانی خوب	میزان کارآمدی نهادهای دموکراتیک به فرهنگ مدنی، ارزش‌های ابراز وجود (عضویت انجمنی) و اعتماد بستگی دارد.
لینا و پیل	۲۰۰۵	تجربی	سرمایه اجتماعی و عملکرد	سرمایه اجتماعی بالاتر بر عملکرد شامل کارایی و اثربخشی تأثیر دارد.
سالیوان	۲۰۰۹	تجربی	سرمایه اجتماعی و عملکرد	سرمایه اجتماعی اثرات مثبتی بر عملکرد و سیاست‌های شهرداری‌ها دارد. سرمایه اجتماعی منجر به حکمرانی خوب، بهبود برنامه‌های توسعه سیاسی، کمک به بهسازی ادارات در شهرداری‌ها و شهر می‌شود.
اندرو	۲۰۱۰	تجربی	سرمایه اجتماعی سازمانی، ساختار و عملکرد	بین ابعاد شناختی و ارتباطی سرمایه اجتماعی با بهبود عملکرد رابطه مثبت و معنادار وجود داشت.

سرمايه اجتماعي يك تعيين كننده حكمراني	سرمايه اجتماعي بالاتر، بهبود اثريخشي دولت، کاهش فساد، حاكميت قانون، پاسخگويي و تنظيم مقررات مي‌گردد.
ریتزر	۲۰۱۳
تجربى	خوب، بررسى در ۲۷ کشور عضو اتحاديه اروپا
	در يك جامعه مجهز به سرمايه اجتماعي و فرهنگ اجتماعي بالاتر زمينه برای بهره‌وري دولت و حكمراني خوب فراهم است.

(احمدی، ۱۳۹۶: ۷۲).

بررسی تحقیقات داخلی و خارجی نشان می‌دهد که تحلیل سرمايه اجتماعي در سطح قياس نظري و استقرای تجربی در حال پیشرفت است. در این خصوص بررسی‌های میدانی و دریافت نظر مردم علی‌رغم تقویت سطوح مذکور می‌تواند، زمینه‌ساز تصمیم‌گیری و سیاست‌گذاری‌های علمی و کاربردی برای مدیریت بهتر جامعه شود، با در نظر داشتن نکات مذکور تحقیق حاضر به‌صورت توصیفی به بررسی مؤلفه‌های سرمايه اجتماعي شهروندان شهر تهران می‌پردازد.

مبانی نظری تحقیق

توجه به عامل سرمايه و نقشی که در تحقق اشکال مختلف توسعه در سطح ملی، شهری و روستایی دارد همواره مورد توجه صاحب‌نظران توسعه بوده است. اقتصاددانان کلاسیک عوامل اصلی شکل‌گیری رشد اقتصادی را نخست در سرمايه فیزیکی و سپس در نیروی کار جستجو می‌کردند. در دهه شصت میلادی نئوکلاسیک‌هایی چون شولتز^۱ و بکر^۲ ایده سرمايه انسانی را مطرح کردند که به واسطه آن اعضای جامعه از طریق بهره‌گیری از آموزش، به خصوص آموزش‌های فنی و حرفه‌ای، می‌توانند توانایی خود را تقویت کرده و افزایش تولید را تسهیل کنند. از سال‌های ۱۹۸۰ به بعد مفهوم سرمايه اجتماعي^۳ در شکل اولیه‌اش مطرح شد (ازکیا، ۱۳۸۶: ۲۸۱).

مؤلفه‌های سرمايه اجتماعي: سه مؤلفه اعتماد اجتماعي^۴، انسجام اجتماعي^۵ و مشارکت اجتماعي^۶ که در یک رابطه متعامل قرار گرفته و هرکدام تقویت‌کننده دیگری‌اند از مؤلفه‌های اصلی سرمايه اجتماعي محسوب می‌شوند. به نظر آیزنشتاد^۷ مهم‌ترین مسئله نظم اجتماعي برای دورکیم^۸ و تا حدودی برای توینیس^۹، اعتماد و همبستگی اجتماعي است، یعنی این که بدون انسجام و نوعی اعتماد، پایداری نظم

1. Schults

2. Becker

3. Social capital

4. Social trust

5. Social cohesion

6. Social participation

7. Eisenstadt

8. Durkheim

9. Toennies

اجتماعی ممکن نیست. مفهوم انسجام اجتماعی نیز از مفاهیمی است که در کانون توجه نظریه‌پردازان علوم اجتماعی قرار داشته است، به گونه‌ای که متون کلاسیک جامعه‌شناسی عاری از این مفهوم نیستند. توجه به انسجام اجتماعی در آثار پیشکسوتان جامعه‌شناسی چون دورکیم، که انسجام اجتماعی را مولفه‌ی اصلی عمل و رفتار اجتماعی می‌داند، و تونیس جایگاه ویژه‌ای دارد (همان).

مطالعه مشارکت اجتماعی نیز دارای سابقه دیرینه‌ای است. به نظر پارکر در آغاز، مشارکت به عنوان ابزاری برای خودشکوفایی، حامی تکثرگرایی در جوامع توده‌ای، کاتالیزوری برای وحدت اجتماع محلی و جایگزینی برای پیوندهای تضعیف شده‌ی خانواده و کلیسا دیده شده است. به نظر میجلی مشارکت اجتماعی موضوعی کاملاً ایدئولوژیکی و بازتاب اعتقادات ناشی از نظریه‌های اجتماعی و سیاسی در این خصوص است که جوامع چگونه باید سازماندهی شوند. منطق آن مبتنی بر واکنش در برابر تمرکزگرایی، دیوان‌سالاری، انعطاف‌ناپذیری، و در دسترس نبودن دولت است؛ و با این اعتقاد مورد حمایت واقع شده است که قدرت دولت به گونه‌ای بسط و گستردگی فزاینده‌ای پیدا کرده که با کنترل بر امور جوامع، حقوق و آزادی‌های مردم عادی را تقلیل داده است (همان: ۲۸۲).

سطوح سرمایه اجتماعی: "بحث از این که سرمایه اجتماعی را باید در کدام یک از سطوح فردی، میانی و یا کلان قرارداد، در آثار مربوط به سرمایه اجتماعی، موجب طرح مباحث گوناگونی شده است. به گونه‌ای که برخی از پژوهشگران معتقدند که سرمایه اجتماعی را باید در سطح فردی دید و برخی نیز بر این باورند که باید آن را در سطح جمعی و اجتماعی مورد توجه قرارداد و دسته‌سومی نیز وجود دارند که قائل به وجود ویژگی پویایی برای سرمایه اجتماعی هستند. این گروه برای سرمایه اجتماعی این قابلیت و استعداد را قائل هستند که می‌تواند در سطوح چندگانه فردی، میانی و کلان مطرح شود. کیلی (۲۰۰۲)، عنوان نموده که سرمایه اجتماعی در سطوح یا مقیاس‌هایی چون؛ احساس تعلق فرد به خانواده، اجتماع، حرفه، کشور و غیره، قرار دارد. در نتیجه، سرمایه اجتماعی را در سطح خرد و فردی مطرح می‌کند. آدلر و کوان (۲۰۰۲)، از این ایده که منابع سرمایه اجتماعی در ساختار اجتماعی قرار دارند و افراد در درون ساختار اجتماعی قرار دارند، حمایت می‌کنند. بنابراین؛ سرمایه اجتماعی می‌تواند، به عنوان دارایی و داشته‌های فردی و یا دارایی جمعی تلقی شود. کیلیپاتریک و همکاران (۱۹۹۸)، و نیز ساندر (۲۰۰۲)، عنوان داشته‌اند که سرمایه اجتماعی متعلق به گروه است و می‌تواند مورد استفاده گروه و نیز اعضای گروه قرار گیرد. بریور (۲۰۰۳)، عنوان داشته؛ هر چند که در آغاز این گونه به ذهن متبادر می‌شود که سرمایه اجتماعی مفهومی کاملاً جمعی است، لیکن در سطح فردی نیز می‌تواند مشاهده شود. کلمن، سرمایه اجتماعی را به عنوان ویژگی افراد نمی‌داند، او آن را جنبه‌ای از ساختار اجتماعی و وابسته به متن اجتماعی می‌داند. آن چنان که به باور نیوتن (۲۰۰۱)، سرمایه اجتماعی و جامعه مدنی از ویژگی‌های افراد نیستند و اساساً اجتماعی بوده و خصیصه جمعی نظام‌های اجتماعی هستند. در نوشته‌های جدید سرمایه اجتماعی این اجماع عمومی

حاصل شده که سرمایه اجتماعی می‌تواند در سطوح فردی تا جامعه‌ای در نظر گرفته شود و قائل به نوعی تعامل در بین سطوح سه گانه خرد، میانی و کلان هستند^۱ (غفاری، ۱۳۹۰: ۵۸).

در تحقیق حاضر برای دست یافتن به انسجام نظری از نظریه الخاندرو پورتس^۱ (۱۹۹۸)، در خصوص سرمایه اجتماعی استفاده شده است. او این‌گونه عنوان می‌کند که «سرمایه اجتماعی ظرفیت افراد در اداره کردن منابع کمیابی است که صرفاً به دلیل عضویت آنان در شبکه‌ها یا در گستره ساختار اجتماعی به آنان تعلق پیدا می‌کند» پورتس تأکید می‌کند که سرمایه اجتماعی در فرد فی‌نفسه وجود ندارد؛ بلکه سرمایه اجتماعی تنها زمانی دارایی به شمار می‌رود و اهمیت پیدا می‌کند که فرد با سایر افراد روابط متقابل یا کنش و واکنش‌هایی برقرار سازد. به بیان دیگر سرمایه اجتماعی در کنش و واکنش اجتماعی افراد، در شبکه‌ها و در ساختار اجتماعی مستقر مندرج و ممزوج شده است. این مستتر بودن، مندرج‌شدگی و ممزوج‌گشتگی، سرمایه اجتماعی را شکل داده، پدید می‌آورد (پیران، ۱۳۹۲: ۱۹۱). پورتس هم-چنین بحث مهم مستتر بودن، مندرج‌شدگی و ممزوج‌گشتگی را بر دو نوع تقسیم کرده است: نخست مستتر بودن، مندرج‌شدگی، و ممزوج‌گشتگی رابطه‌ای و دومین نوع، ممزوج‌شدگی ساختاری. ترکیب یا مندرج‌گشتگی رابطه‌ای بر پایه چشم‌داشت‌هایی که در نفس هر رابطه‌ای نهفته است، شکل می‌گیرد. این رابطه از دوتایی یا رابطه دو نفره آغاز می‌گردد تا روابط گروهی ادامه می‌یابد. تمامی روابط یادشده با چشم‌داشت‌هایی همراه است که چشم‌داشت‌های دوسویه‌اند از سوی دیگر، تمامی انواع روابط بین افراد، باز هم از ساده‌ترین آن‌ها یعنی رابطه دو نفره، بر پایه قدرت و توان تحریم هر یک از افراد درگیر رابطه استوار است. اما مندرج‌شدگی یا ترکیب‌گشتگی به اعضای یک شبکه مربوط است، روابطی که از دو نفر یا بیشتر در درون شبکه‌ای رخ می‌دهد. تمامی افراد مرتبط به هم در درون شبکه‌ای گسترده ایمان دارند که تحریم‌ها جدی‌تر و حتماً اعمال شدنی‌اند. از سوی دیگر اعتماد نیز امری است محقق، قابل اجرا و اعمال شدنی. پورتس برای ترس از تحریم و کنار گذاشتن اهمیتی جدی قائل است. به نظر او چشم‌داشت‌های ناشی از دوسویه بودن و اعتماد متقابل و اعتماد قابل اجرا و تحقق، یعنی اطمینان افراد درون یک شبکه که باید بر چشم‌داشت‌ها گردن نهند و مطمئن باشند که در صورت تخطی و بی‌توجهی تحریم می‌گردند و کنار گذاشته می‌شوند و افراد را به انتخاب عقلانی سوق می‌دهد. لذا به نظر او نگاه افراد در درون یک شبکه به روابط متقابل نگاهی ایزاری است (همان: ۱۹۱). بر همین اساس پورتس، علی‌رغم تناقض طرح‌شده بین نظریه انتخاب عقلانی و سرمایه اجتماعی، آن نظریه را در بحث از سرمایه اجتماعی مهم می‌داند و نقش انتخاب عقلانی در ساخت‌گیری و ساخت‌مند شدن دو نوع سرمایه اجتماعی (رابطه‌ای و ساختاری) را برجسته می‌کند. از این رو در تعریف او از سرمایه اجتماعی، نقش ایگو یا خود، کاهش یافته، اثرگذاری ساختاری شبکه‌های اجتماعی در شکل دادن و حفظ سرمایه اجتماعی، افزایشی

^۱ Alejandro portes

چشمگیر را تجربه می‌کند. او در ادامه از انگیزه‌های فرهنگی و ارزش محور یاد کرده و اعلام می‌دارد که هنجارها، ارزش‌های درونی و نهادینه شده، به خوبی می‌توانند افراد را برای شکل‌دهی به پیوندهای اجتماعی و روابط دوسویه ناشی از آن پیوندها برانگیزانند. این نوع پیوندها به طور طبیعی می‌تواند زمینه‌ساز آمادگی افراد برای مبادله منابع و منافع ناشی از آن گردد. اصول اخلاقی عمومی که از ارزش‌ها و هنجارها شکل می‌گیرد در تمایل افراد و در تحقق تمایل آنان سخت مؤثر است. زیرا زیر پا گذاردن اصول اخلاقی، درصدی از افراد در رابطه با فرد زیر پا گذارنده اصول را از او دور کرده و لذا از شدت و تراکم کنش و واکنش‌های فرد مورد اشاره می‌کاهد. به طور طبیعی با کاسته شدن از کنش‌ها و واکنش‌ها، منابع در دسترس فرد و منابع بالقوه رو به کاهش می‌نهند و سرمایه اجتماعی سیر نزولی خود را آغاز می‌کند. پورترس در عین تأکید بر نقش نظریه انتخاب عقلانی از آن فراتر رفته و دو نوع سرمایه اجتماعی مورد تأکید او از این فراروی به کف می‌آید. زیرا همان‌گونه که اشاره شد به نظر او انگیزه‌های هنجاری و فرهنگی به افزایش پیوندهای انسان منجر و مستقیماً بر میزان، کیفیت، اندازه، تراکم و ... سرمایه اجتماعی مؤثر می‌افتند. پورترس در عین حال به معرفی مفهوم مهم دیگری تحت عنوان «همبستگی محصور و محدود گردیده» و در نتیجه تقویت شده پرداخته است. این نوع همبستگی می‌تواند به تحریک یکی از کنشگران برای ایجاد پیوندهای جدید یا انتقال منابع موجود به دیگران، آن هم بر پایه نیازها و اهداف درون‌گروهی، مبادرت نماید. در بیان چنین مواردی معمولاً پورترس از الگوی رایج ego یا خودمحور یا خودمرکز که در واقع نگاهی کنشگر بنیاد و کنشگر محور است، بحث خود را آغاز ولی خیلی زود چنین تحلیلی را به سطح میانه یا سطح شبکه یا گروه پیوند می‌زند و از این طریق به ترکیبی از دیدگاه‌های کنشگر محور و تجزیه و تحلیل علی ساختاری دست می‌یابد (همان: ۱۹۳).

با توجه به نظر پورترس و تفکیک سرمایه اجتماعی به رابطه‌ای و ساختاری و نیاز نظری تحقیق حاضر مبنی بر نشان دادن تأثیر ساختارهای کلان بر سرمایه اجتماعی باید عنوان کرد که سرمایه اجتماعی ریشه در سازمان درونی حاکمیت و رابطه حاکمیت با نیروهای اجتماعی دارد. ساخت نظام حکمرانی، سیاست‌ها و برنامه‌هایی را به جامعه عرضه می‌کند. با ترسیم یک وضعیت ایده‌آل می‌توان عنوان کرد که چنانچه ساخت حکمرانی منظم و باثبات و به دور از تعارض و دشمنی سیاسی و اجتماعی باشد، پیامدهای مثبت آن در خلق جامعه مدنی و ایجاد جامعه‌ای با ثبات و پویا قابل مشاهده است. برای نمونه زمانی که برای مردم این حق وجود داشته باشد که در برابر عملکرد ضعیف حاکمیت و نابسامانی‌های اجتماعی به صورت قانونی اعتراض کنند و اعتراض آن‌ها منجر به سرکوب نشود؛ انسجام و همبستگی اجتماعی بیشتر می‌شود و فاصله بین حاکمیت و مردم کاهش می‌یابد. در مثالی دیگر اگر نظام برای ایجاد احزاب سیاسی پیشقدم شود و مکانیزم صحیحی برای تشکیل احزاب و فعالیت آن‌ها طراحی کند و مانع از زایش اندیشه و تفکر سیاسی و اجتماعی نشود در این شرایط شهروندان به گونه‌ای آموزش می‌بینند و تربیت می‌شوند که نسبت به جریان‌ات و فعالیت‌های سیاسی آگاه و حساس هستند و در برابر آسیب‌هایی مانند

تمامیت‌خواهی، قدرت‌طلبی، از میدان به در بردن رقبا، کوچک‌تر کردن دایره نخبگان در قدرت، فساد، دروغ‌گویی و عوام‌فریبی و ... مقاومت می‌کنند و واکنش نشان می‌دهند.

با توجه به مباحث ارائه شده برای درک بهتر وضعیت جامعه ایران، با اتخاذ رویکرد انتقادی و با لحاظ کردن نظر پورتس، وضعیت سرمایه اجتماعی در نظام سیاسی و اجتماعی ایران بررسی می‌شود. وضعیت موجود نشان خواهد داد که ساختارها در یک رابطه دوسویه با مردم تا چه اندازه باعث بهبود یا تخریب سرمایه اجتماعی شده‌اند. بدین منظور در بخش بعد برای بررسی مولفه‌های سرمایه اجتماعی در بین شهروندان شهر تهران میانگین نمره گویه‌های مربوط به هر یک از مولفه‌ها با نمره برش مقایسه می‌شود؛ روابط همبستگی دو جانبه مولفه‌ها بررسی و هم‌چنین مولفه‌های سرمایه اجتماعی نسبت به یکدیگر رتبه‌بندی می‌شوند.

روش تحقیق

روش تحقیق حاضر از نظر هدف، توصیفی و از نظر استفاده، کاربردی و از حیث زمانی مقطعی و از لحاظ روش جمع‌آوری داده‌ها، پیمایشی است.

جامعه، حجم نمونه و روش نمونه‌گیری

جامعه آماری تحقیق شامل کلیه افراد ۲۰ سال و بالاتر شهر تهران در سال ۱۳۹۶ خورشیدی است. حجم نمونه تحقیق از طریق فرمول کوکران محاسبه و ۶۰۴ نفر تعیین شد. روش نمونه‌گیری این تحقیق خوشه‌ای چند مرحله‌ای بر اساس محلات شهر تهران است که در بر حسب وضعیت اقتصادی در چهار خوشه طبقه‌بندی شده است.

روایی و پایایی

اطلاعات از طریق پرسشنامه گردآوری شد. مولفه‌های سرمایه اجتماعی با استفاده از ۱۶ گویه در قالب طیف لیکرت مورد سنجش قرار گرفت. برای سنجش روایی از نظر اساتید دانشگاه و افراد متخصص و برای سنجش پایایی از روش آلفای کرونباخ استفاده شد. نتایج سنجش پایایی نشان داد که میزان این ضریب در مورد متغیر انسجام اجتماعی ۰/۶۱۱، مشارکت سیاسی ۰/۹۳۰، مشارکت دینی ۰/۹۴۰، اعتماد به نهادها ۰/۹۳۸، می‌باشد. مقدار آلفا نشان می‌دهد که گویه‌های طراحی شده از همسازی درونی، جهت سنجش متغیرها برخوردارند.

تعاریف نظری و عملیاتی متغیرها

سرمایه اجتماعی

به نظر پاتنام سرمایه اجتماعی به خصوصیات از سازمان اجتماعی نظیر شبکه‌ها، هنجارها و اعتماد اشاره دارد که همکاری و هماهنگی برای منافع متقابل را تسهیل می‌کند (نوابخش، ۱۳۹۳: ۴۹). کلمن سرمایه اجتماعی را ترکیبی از ساختارهای اجتماعی می‌داند که تسهیل کننده کنش‌های معینی از کنشگران در درون این ساختارهاست. سرمایه اجتماعی مانند دیگر اشکال سرمایه مولد است که بدون آن نیل به برخی از اهداف میسر نیست. به نظر او سرمایه اجتماعی منبعی برای کنش افراد است (ازکیا، ۱۳۸۶: ۲۷۸). در این تحقیق سرمایه اجتماعی با در نظر داشتن مؤلفه‌های اعتماد، مشارکت و انسجام عملیاتی می‌شود و برای سنجش آن بر روابط بیرونی یا خارجی در درون ساختارهای رسمی و سلسله مراتبی تأکید می‌شود.

اعتماد نهادی

شایع‌ترین اشکال سرمایه اجتماعی مانند اعتماد سرمایه‌هایی هستند که آلبرت هیرشمن آن‌ها را «منابع اخلاقی» می‌نامند، یعنی منابعی که ذخیره‌شان هنگام استفاده به جای کاهش، افزایش می‌یابد و در صورت عدم استفاده کاهش می‌یابند (پاتنام، ۱۳۹۲: ۲۹۲). در تحقیق حاضر اعتماد نسبت به سازمان‌ها و نهادهای حکومتی مورد سنجش قرار گرفته است. گیدنز این گونه اعتماد را اعتماد انتزاعی می‌نامد که بر مبنای مکانیسم‌های از جاکنده به نظام‌های انتزاعی داریم (گیدنز، ۱۳۷۷: ۹۹). اعتماد به نهادها به میزان مقبولیت و کارایی نهادها (رسمی و دولتی) و اعتمادی که مردم به این نهادها دارند دلالت دارد. به تعبیر دوگان، فقدان اعتماد به نهادها، در اغلب موارد، نتیجه بی‌اعتمادی به افرادی است که عهده‌دار امور آن نهادها هستند (موسوی، ۱۳۹۴: ۹۵). در تحقیق حاضر برای سنجش متغیر اعتماد به نهادها گویه‌های زیر طراحی شده است.

- اعتماد به صدا و سیما، کمیته امداد امام خمینی (ره)، قوه قضاییه، مجلس شورای اسلامی، شورای نگهبان، دولت، حوزه‌های علمیه.

مشارکت اجتماعی

مشارکت اجتماعی را می‌توان فرایند سازمان یافته‌ای دانست که از سوی افراد جامعه به صورت آگاهانه، داوطلبانه و جمعی با در نظر داشتن هدف‌های معین و مشخص به منظور سهیم شدن در منابع قدرت انجام می‌گیرد (ازکیا، ۱۳۸۶: ۲۹۳). در این تحقیق برای سنجش مشارکت و بررسی پویایی جامعه مدنی میزان تمایل افراد به مشارکت سیاسی و مشارکت دینی ملاک ارزیابی است. علت بررسی تمایل افراد به مشارکت و نه میزان مشارکت آن‌ها این است که در بسیاری از مواقع افراد برای حفظ جایگاه و

موقعیت خود، در فعالیتهایی مانند انتخابات، زیارت عاشورا و ... شرکت می‌کنند ولی باور به انجام آن کار ندارند.

مشارکت سیاسی^۱

در تعریف مایکل راش «مشارکت سیاسی، درگیر شدن فرد در سطوح مختلف فعالیت در نظام سیاسی از عدم درگیری تا داشتن مقام رسمی سیاسی است» (راش، ۱۳۷۷: ۱۲۳). مشارکت سیاسی عبارت از مشارکت کردن در روابطی است که فرد را به جامعه سیاسی پیوند می‌دهد. به بیان دیگر، مشارکت سیاسی، مشارکت در فعالیتهایی است که شهروند را در حکومت کردن سهیم می‌کند برای سنجش این متغیر گویه‌های زیر طراحی شده است.

- تمایل به شرکت در انتخابات آتی (پیش‌رو) مجلس شورای اسلامی
- تمایل به شرکت در انتخابات آتی (پیش‌رو) خبرگان رهبری
- تمایل به شرکت در انتخابات آتی (پیش‌رو) ریاست جمهوری

مشارکت دینی^۲

مشارکت دینی به عنوان یکی از انواع مهم مشارکت و یکی از ابعاد اجتماعی دین‌داری به حساب می‌آید که عبارت است از حضور و مشارکت افراد در مراسم و مناسک دینی جمعی و سهیم شدن در برخی از هزینه‌های این مراسم و مناسک می‌باشد که به صورت داوطلبانه و آگاهانه در مکان‌هایی هم-چون هیأت‌های مذهبی، مساجد و منازل انجام می‌گیرد (غفاری، ۱۳۹۱: ۹۱). برای سنجش مشارکت دینی در این تحقیق گویه‌های زیر با تأکید بر مناسک جمعی طراحی شده است.

- تمایل به شرکت در اعیاد مذهبی (نیمه شعبان و ...)
- تمایل به شرکت در مراسم عزاداری مذهبی (مراسم ایام محرم و ...)
- تمایل به شرکت در مراسم دعا (زیارت عاشورا و ...)

انسجام اجتماعی

انسجام اجتماعی دلالت بر توافق جمعی میان اعضای یک جامعه دارد. به عبارتی «انسجام، در کل، ناظر بر میزان و الگوی رابطه متقابل بین کنشگران، گروه‌ها و خرده فرهنگ‌های تمایز یافته است» (ازکیا، ۱۳۸۶: ۲۸۷). در این تحقیق برای سنجش انسجام اجتماعی گویه‌های زیر طراحی شده است.

- آینده روشنی در انتظار مردم ایران است

¹. Political participation

². Religious participation

- رفتن به خارج از کشور را به ماندن در ایران ترجیح می‌دهم
- حاضر به انجام هر نوع فداکاری در راه دینم هستم.

یافته‌ها

مجموع افراد پاسخگو در تحقیق حاضر، که از بین شهروندان شهر تهران انتخاب شده‌اند، برابر با ۶۰۴ نفر است. بررسی جنسیت افراد نشان می‌دهد که ۵۰.۴ درصد افراد (۳۰۴ نفر) مرد و ۴۹.۷ درصد افراد (۳۰۰ نفر) زن هستند. بررسی سن افراد نشان می‌دهد که از تعداد ۶۰۴ پاسخگو در مجموع ۵۹۲ نفر سن خود را عنوان کرده‌اند که از میان آن‌ها ۶۰.۸ درصد افراد (۳۶۷ نفر) در فاصله سنی (۲۰-۴۰) سال، ۲۵.۸ درصد افراد (۱۵۶ نفر) در فاصله سنی (۴۱-۶۰) سال، ۱۱.۴ درصد افراد (۶۹ نفر) از ۶۱ سال به بالا قرار دارند و ۲ درصد (۱۲ نفر) به این سوال پاسخ نداده‌اند. بررسی میزان تحصیلات نشان می‌دهد که ۳.۳ درصد افراد (۲۰ نفر) از پاسخگویان بی‌سواد، ۱۴.۲ درصد (۸۶ نفر) ابتدایی و راهنمایی، ۲۸.۵ درصد افراد (۱۷۲ نفر) دیپلم، ۴۱.۷ درصد افراد (۲۵۲ نفر) فوق دیپلم و لیسانس و ۹.۸ درصد افراد (۵۹ نفر) فوق لیسانس و دکتری می‌باشند و ۲.۵ درصد افراد (۱۵ نفر) به این سوال پاسخ نداده‌اند.

جدول شماره (۲): آمار توصیفی مؤلفه‌های متغیر سرمایه اجتماعی

مؤلفه‌های متغیر سرمایه اجتماعی	کمینه	بیشینه	میانگین	انحراف استاندارد
انسجام اجتماعی	۳	۱۵	۸.۵۱	۳.۰۹
تمایل به مشارکت سیاسی	۳	۱۵	۱۰.۶۰	۳.۸۳
تمایل به مشارکت دینی	۳	۱۵	۹.۱۰	۳.۷۷
اعتماد به نهادها	۷	۳۵	۲۶.۲۰	۸.۳۵

نتایج جدول فوق نشان می‌دهد که میانگین متغیر انسجام اجتماعی برابر با ۸/۵۱ و انحراف استاندارد آن ۳/۰۹ است؛ میانگین مشارکت سیاسی برابر با ۱۰/۶ و انحراف استاندارد آن ۳/۸۳ است؛ میانگین مشارکت دینی ۹/۱۰ و انحراف استاندارد آن ۳/۷۷ است و میانگین متغیر اعتماد به نهادها برابر با ۲۶/۲۰ و انحراف استاندارد آن ۸/۳۵ است.

نتایج آزمون t تک نمونه‌ای

در این قسمت به منظور بررسی گویه‌های مربوط به متغیر انسجام اجتماعی، اعتماد به نهادها، مشارکت سیاسی و مشارکت دینی از آزمون t تک نمونه‌ای (مقایسه میانگین مشاهده شده با مقدار میانی) استفاده شده است، که نتایج آن ارایه می‌شود.

متغیر انسجام اجتماعی

جدول شماره (۳): توزیع فراوانی و تحلیل تک نمونه ای برای مقایسه گویه‌های مرتبط با متغیر انسجام اجتماعی در گروه نمونه با نمره برش (۳)

شماره	گویه	انسجام اجتماعی												
		تعداد	مراتب	آماره‌ها		مراتب								
		رکاب	پایینگر	کاملاً مخالفم	مخالفم	ناخوابی	مواقفم	کاملاً موافقم	تقریباً تمام	میانگین	انحراف استاندارد	T	سطح معنی داری	تصمیم‌گیری
۱	حاضر به انجام هر نوع فداکاری در راه دینم هستم	۶۰۴	۵۱۳	۸۸	۳۹	۱۶۰	۱۲۷	۹۹	۹۱	۲.۷۸	۱.۳۱	۳.۶۸	۰.۰۰۰	رد فرض صفر
	آینده روشنی در انتظار مردم ایران است	۱۰۰	۸۴.۹	۱۴.۶	۶.۵	۲۶.۵	۲۱	۱۶.۴	۱۵.۱	۲.۷۸	۱.۳۱	۳.۶۸	۰.۰۰۰	رد فرض صفر
۲	رفتن به خارج از کشور را به ماندن در ایران ترجیح می‌دهم	۶۰۴	۵۱۶	۵۴۸	۱۰۸	۱۱۴	۱۱۷	۱۴۲	۵۶	۳.۲۱	۱.۴۵	۳.۴۶	۰.۰۰۱	رد فرض صفر
	آینده روشنی در انتظار مردم ایران است	۱۰۰	۸۵.۴	۲۰.۹	۱۵.۲	۲۱.۴	۱۶.۲	۱۱.۸	۱۴.۶	۳.۲۱	۱.۴۵	۳.۴۶	۰.۰۰۱	رد فرض صفر
۳	رفتن به خارج از کشور را به ماندن در ایران ترجیح می‌دهم	۶۰۴	۵۴۸	۱۰۸	۶۷	۱۱۴	۱۱۷	۱۴۲	۵۶	۳.۲۱	۱.۴۵	۳.۴۶	۰.۰۰۱	رد فرض صفر
	آینده روشنی در انتظار مردم ایران است	۱۰۰	۹۰.۷	۱۷.۹	۱۱.۱	۱۸.۹	۱۹.۴	۲۳.۵	۹.۳	۳.۲۱	۱.۴۵	۳.۴۶	۰.۰۰۱	رد فرض صفر

به نظر می‌رسد بین میانگین نمره گویه‌های طراحی شده برای سنجش انسجام اجتماعی و نمره برش تفاوت وجود دارد.

با مشاهده میانگین گویه‌ها می‌توان دریافت که میانگین گویه شماره ۱ از نمره برش (۳) کمتر و میانگین گویه‌های شماره ۲ و ۳ از نمره برش بیشتر است. بیشتر بودن نمره میانگین از نمره برش نشان دهنده‌ی پایین بودن انسجام اجتماعی در بین افراد است. با توجه به این که سطح معنی داری هر ۳ گویه کوچک‌تر از ۰/۰۵ است، بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که اختلاف مقدار میانگین‌ها ناشی از تصادف نیست و تفاوت‌ها معنادار است.

متغیر مشارکت سیاسی

جدول شماره (۴): توزیع فراوانی و تحلیل t تک نمونه‌ای برای مقایسه گویه‌های مرتبط با متغیر مشارکت سیاسی در گروه نمونه با نمره برش (۳)

شماره	تعداد	مشارکت سیاسی										
		مراتب	آماره‌ها		میانگین							
		زیر ۱۰	۱۰ تا ۲۰	۲۰ تا ۳۰	۳۰ تا ۴۰	۴۰ تا ۵۰	۵۰ تا ۶۰	۶۰ تا ۷۰	۷۰ تا ۸۰	۸۰ تا ۹۰	۹۰ تا ۱۰۰	
۱	تمایل به شرکت در انتخابات آتی (پیش‌رو)	۶۰۴	۵۶۴	۴۸	۶۹	۱۴۰	۱۰۴	۲۰۳	۴۰			
	مجلس شورای اسلامی	۱۰۰	۹۳.۴	۷.۹	۱۱.۴	۲۳.۲	۱۷.۲	۳۳.۶	۶.۶			
	رد فرض صفر			۰.۰۰۱	۱۱.۰۹	۱.۳۰	۳.۶۱					
۲	تمایل به شرکت در انتخابات آتی (پیش‌رو)	۶۰۴	۵۶۰	۴۷	۷۲	۱۰۲	۱۳۸	۲۰۱	۴۴			
	مجلس خبرگان رهبری	۱۰۰	۹۲.۷	۷.۸	۱۱.۹	۱۶.۹	۲۲.۸	۳۳.۳	۷.۳			
	رد فرض صفر			۰.۰۰۰	۱۲.۱۰	۱.۳۰	۳.۶۶					
۳	تمایل به شرکت در انتخابات آتی (پیش‌رو)	۶۰۴	۵۶۴	۴۶	۸۶	۱۰۹	۱۲۳	۲۰۰	۴۰			
	ریاست جمهوری	۱۰۰	۹۳.۴	۷.۶	۱۴.۲	۱۸	۲۰.۴	۳۳.۱	۶.۶			
	رد فرض صفر			۰.۰۰۰	۱۱.۰۰	۱.۳۲	۳.۶۱					

به نظر می‌رسد بین میانگین نمره گویه‌های طراحی شده برای سنجش مشارکت سیاسی و نمره برش تفاوت وجود دارد.

با مشاهده میانگین گویه‌ها می‌توان دریافت که میانگین گویه‌ها از نمره برش (۳) بیشتر است. بیشتر بودن نمره میانگین از نمره برش نشان دهنده‌ی پایین بودن تمایل افراد به مشارکت در فعالیت‌های سیاسی است. با توجه به این که سطح معنی‌داری هر ۳ گویه کوچک‌تر از ۰/۰۵ است، بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که اختلاف مقدار میانگین‌ها ناشی از تصادف نیست و تفاوت‌ها معنادار است.

متغیر مشارکت دینی

جدول شماره (۵): توزیع فراوانی و تحلیل t تک نمونه‌ای برای مقایسه گویه‌های مرتبط با متغیر مشارکت دینی در گروه نمونه با نمره برش (۳)

شماره	گویه‌ها	مشارکت دینی												
		تعداد	مراتب	آماره‌ها										
		کل	پس‌سجور	خیلی زیاد	زیاد	تا حدی	کمی	خیلی کم	نظری ندارم	میانگین	انحراف استاندارد	T	سطح معنی داری	تفسیر
۱	تمایل به شرکت در مراسم عزاداری مذهبی (مراسم ایام محرم و ...)	۶۰۴	۵۷۳	۷۸	۱۵۱	۱۵۴	۸۳	۱۰۷	۳۱	۲۹۸	۱۳۰	۰۳۲۰	۰۷۴۹	تأیید فرض صفر
	تمایل به شرکت در مراسم دعا (زیارت عاشورا و ...)	۶۰۴	۵۷۵	۷۰	۱۲۸	۱۵۸	۹۴	۱۲۵	۲۹	۳۱۳	۱۳۱	۲۴۱	۰۰۱	رد فرض صفر
۳	تمایل به شرکت در اعیاد مذهبی (نیمه شعبان و ...)	۶۰۴	۵۷۵	۷۵	۱۳۴	۱۷۲	۸۷	۱۰۷	۲۹	۳۰۲	۱۲۸	۰۰۵۵	۰۰۵۸۱	تأیید فرض صفر
		۶۰۴	۵۷۳	۷۸	۱۵۱	۱۵۴	۸۳	۱۰۷	۳۱	۲۹۸	۱۳۰	۰۳۲۰	۰۷۴۹	تأیید فرض صفر

به نظر می‌رسد بین میانگین نمره گویه‌های طراحی شده برای سنجش مشارکت دینی و نمره برش تفاوت وجود دارد.

با مشاهده میانگین گویه‌ها می‌توان دریافت که میانگین گویه شماره ۱ از نمره برش (۳) کمتر و میانگین گویه‌های ۲ و ۳ از نمره برش بیشتر است. بیشتر بودن نمره میانگین از نمره برش نشان دهنده‌ی پایین بودن تمایل افراد به مشارکت در فعالیت‌های دینی است. با توجه به این که سطح معنی‌داری گویه‌های شماره ۱ و ۳ بزرگ‌تر از ۰/۰۵ است، بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که اختلاف مقدار میانگین‌ها، ناشی از تصادف است و تفاوت‌ها معنادار نیست. سطح معنی‌داری گویه شماره ۲ کوچک‌تر از

۰/۰۵ است، بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که اختلاف بین میانگین‌ها، ناشی از تصادف نیست و تفاوت‌ها معنادار است.

متغیر اعتماد به نهادها

جدول شماره (۶): توزیع فراوانی و تحلیل t تک نمونه‌ای برای مقایسه گویه‌های مرتبط با متغیر اعتماد به نهادها در گروه نمونه با نمره برش (۳)

شماره	گویه‌ها	اعتماد به نهادها												
		تعداد	مراتب	آماره‌ها	تعداد									
		کل	پسندیده	خیلی زیاد	زیاد	ناحدوثی	کم	خیلی کم	نظری ندارم	میانگین	انحراف استاندارد	T	سطح معناداری	تصمیم‌گیری
۱	اعتماد به صدا و سیما	۶۰۴	۵۷۱	۲۷	۴۲	۱۱۳	۱۳۳	۲۵۶	۳۳	۳.۹۶	۱.۱۶	۱۹.۶۵	۰.۰۰۰	رد
		۱۰۰	۹۴.۵	۴.۵	۷	۱۸.۷	۲۲	۴۲	۵.۵					فرض صفر
۲	اعتماد به کمیته امداد امام خمینی (ره)	۶۰۴	۵۳۱	۲۰	۴۴	۱۱۱	۱۳۱	۲۲۵	۷۳	۳.۹۶	۱.۱۴	۱۸.۹۰	۰.۰۰۰	رد
		۱۰۰	۸۷.۹	۳.۳	۷.۳	۱۸.۴	۲۱.۷	۳۷.۳	۱۲.۱					فرض صفر
۳	اعتماد به قوه قضاییه	۶۰۴	۵۴۲	۱۳	۳۹	۱۰۵	۱۴۵	۲۴۰	۶۲	۴.۰۳	۱.۰۶	۲۲.۵۱	۰.۰۰۰	رد
		۱۰۰	۸۹.۷	۲.۲	۶.۵	۱۷.۴	۲۴	۳۹.۷	۱۰.۳					فرض صفر
۴	اعتماد به مجلس شورای اسلامی	۶۰۴	۵۴۶	۱۴	۴۱	۱۱۱	۱۳۸	۲۴۲	۵۸	۴.۰۱	۱.۰۸	۲۱.۷۹	۰.۰۰۰	رد
		۱۰۰	۹۰.۴	۲.۳	۶.۸	۱۸.۴	۲۲.۸	۴۰.۱	۹.۶					فرض صفر
۵	اعتماد به شورای نگهبان	۶۰۴	۵۴۰	۱۶	۴۹	۱۱۴	۱۲۲	۲۳۹	۶۴	۳.۹۶	۱.۱۳	۱۹.۷۰	۰.۰۰۰	رد
		۱۰۰	۸۹.۴	۲.۲	۶.۵	۱۷.۴	۲۴	۳۹.۷	۱۰.۶					فرض صفر
۶	اعتماد به دولت	۶۰۴	۵۵۳	۲۰	۴۹	۲۰۳	۱۲۸	۲۵۳	۵۱	۳.۹۸	۱.۱۵	۲۰.۱۲	۰.۰۰۰	رد
		۱۰۰	۹۱.۶	۳.۳	۸.۱	۱۷.۱	۲۱.۲	۴۱.۹	۸.۴					فرض صفر
۷	اعتماد به حوزه‌های علمیه	۶۰۴	۵۳۷	۱۷	۵۱	۱۱۹	۹۸	۲۵۲	۶۷	۳.۹۶	۱.۱۶	۱۹.۱۵	۰.۰۰۰	رد
		۱۰۰	۸۸.۹	۲.۸	۸.۴	۱۹.۷	۱۶.۲	۴۱.۷	۱۱.۱					فرض صفر

به نظر می‌رسد بین میانگین نمره گویه‌های طراحی شده برای سنجش اعتماد اجتماعی و نمره برش تفاوت وجود دارد.

با مشاهده میانگین گویه‌ها می‌توان دریافت که میانگین گویه‌ها از نمره برش (۳) بیشتر است. بیشتر بودن نمره میانگین از نمره برش نشان دهنده پایین بودن اعتماد مردم به نهادها و دستگاه‌های حاکمیتی است. با توجه به این که سطح معنی‌داری همه گویه‌ها کوچک‌تر از ۰/۰۵ است، بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که اختلاف مقدار میانگین‌ها ناشی از تصادف نیست و تفاوت‌ها معنادار است.

ضرایب همبستگی پیرسون بین کلیه‌ی مؤلفه‌های متغیر سرمایه اجتماعی

جدول شماره (۷): ضرایب همبستگی پیرسون بین مؤلفه‌های متغیر سرمایه اجتماعی

اعتماد به نهادها	تمایل به مشارکت در فعالیت‌های دینی	تمایل به مشارکت در فعالیت‌های سیاسی	انسجام اجتماعی
۰.۳۶۸	۰.۳۶۶	۰.۴۱۳	۱
۰.۰۰۰	۰.۰۰۰	۰.۰۰۰	انسجام اجتماعی
۰.۶۳۳	۰.۶۱۰	۱	تمایل به مشارکت در فعالیت‌های سیاسی
۰.۰۰۰	۰.۰۰۰		
۰.۵۰۰	۱		تمایل به مشارکت در فعالیت‌های دینی
۰.۰۰۰			
۱			اعتماد به نهادها

به نظر می‌رسد که بین مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی شامل انسجام اجتماعی، تمایل به مشارکت در فعالیت‌های سیاسی، تمایل به مشارکت در فعالیت‌های دینی و اعتماد به نهادها به صورت دو جانبه رابطه وجود دارد.

روابط دوجانبه مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی از لحاظ آماری کاملاً معنادار و قابل اعتناست. بالاترین همبستگی بین اعتماد به نهادها و تمایل به مشارکت سیاسی ($r=0/633$) است. به طور کلی می‌توان گفت مؤلفه‌ها و عناصر چهارگانه سرمایه اجتماعی مقوم یکدیگر هستند و تقویت یا تضعیف هر بعد، سبب تقویت یا تضعیف سایر مؤلفه‌ها می‌شود. با توجه به کدگذاری انجام شده نتایج نشان می‌دهد که مؤلفه‌ها در تحقیق حاضر در راستای تضعیف یکدیگر هستند.

رتبه‌بندی مؤلفه‌های متغیر سرمایه اجتماعی بر حسب میانگین صفر تا صد

جدول شماره (۸): رتبه‌بندی مؤلفه‌های متغیر سرمایه اجتماعی بر حسب میانگین صفر تا صد

رتبه	میانگین صفر تا صد	مؤلفه‌های متغیر سرمایه اجتماعی
۱	۶۸	اعتماد به نهادها
۲	۶۶	تمایل به مشارکت در فعالیت‌های سیاسی
۳	۵۰	تمایل به مشارکت در فعالیت‌های دینی
۴	۵۰	انسجام اجتماعی

مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی نسبت به یکدیگر در چه رتبه‌ای قرار دارند؟

مؤلفه اعتماد به نهادها با میانگین ۶۸ در رتبه اول، تمایل به مشارکت در فعالیت‌های سیاسی با میانگین ۶۶ در رتبه دوم و تمایل به مشارکت در فعالیت‌های دینی و انسجام اجتماعی با میانگین ۵۰ به صورت مشترک در رتبه سوم قرار دارند. نزدیک شدن میانگین به عدد صفر نشان دهنده وضعیت مطلوب مؤلفه‌ها و نزدیک شدن میانگین به عدد ۱۰۰ نشان دهنده وضعیت نامطلوب مؤلفه‌ها است. با توجه به نتایج وضعیت مؤلفه اعتماد به نهادها نسبت به سایر مؤلفه‌ها، نامطلوب‌تر است.

بحث و نتیجه‌گیری

جامعه به قواعد زیاد و دستگاه‌ها و رهبران زیادی نیاز دارد که به طور هماهنگ قواعد را کنترل و مردم را هدایت نمایند. کمترین ناهماهنگی در جامعه، کارکرد آن را به شدت کاهش می‌دهد. بنابراین مهم‌ترین عامل موثر بر کارکرد مناسب یک نظام اجتماعی بزرگ، داشتن قواعد مناسب و رعایت آن قواعد از جانب همه است (رفیع‌پور، ۱۳۸۸: ۱۵-۱۴). به استناد مطالعات انجام شده در زمینه سرمایه اجتماعی با محوریت نظام سیاسی و توسعه سیاسی در ایران می‌توان عنوان کرد که در برهه‌ای از زمان یعنی "پس از پیروزی انقلاب اسلامی در ایران سرمایه اجتماعی شدیداً بالا رفته (انقلاب‌های اجتماعی معمولاً در آغاز به علت حس همبستگی، مشارکت و اعتماد جمعی که ایجاد می‌کنند، سرمایه اجتماعی را بالا می‌برند) و تا سال‌های پایانی جنگ نیز در حد قابل قبولی بوده است اما پس از آن به طور تدریجی کاهش پیدا کرده است و در سال‌های اخیر به سطح خیلی پایینی رسیده است" (رنانی، ۱۳۹۲: ۴۰). یافته‌های تحقیق حاضر نیز همسو با موارد مشابه است. یافته‌ها نشان داد که اکثریت افراد پاسخگو آینده روشنی را در پیش‌رو نمی‌بینند؛ رفتن به خارج از کشور را به ماندن در ایران ترجیح می‌دهند. میزان اعتماد به نهادهایی مانند قوه قضاییه، دولت، مجلس شورای اسلامی، صدا و سیما، شورای نگهبان، حوزه‌های علمیه و کمیته امداد امام خمینی (ره) مطلوب نیست، تمایل به مشارکت در فعالیت‌های سیاسی از قبیل انتخابات ریاست جمهوری، انتخابات مجلس خبرگان رهبری و انتخابات مجلس شورای اسلامی مطلوب نیست. وضعیت مشارکت در فعالیت‌های دینی قابل تأمل است. نتایج همبستگی نشان دهنده آن است که

مؤلفه‌ها در راستای تضعیف یکدیگر هستند. رتبه‌بندی مؤلفه‌ها نشان می‌دهد که وضعیت مؤلفه اعتماد به نهادها و سازمان‌های حاکمیتی نسبت به سایر مؤلفه‌ها نامطلوب‌تر است. در مجموع می‌توان این گونه عنوان کرد که سرمایه اجتماعی در بین شهروندان شهر تهران دچار فرسایش شده است. "معمولاً سرمایه اجتماعی (یعنی روابط اعتمادآمیز میان شهروندان و دولت و مشارکت‌پذیری افراد در بهبود حیات جمعی خود) هم از طریق نهادهای اصلی و پایدار (مثل خانواده و مذهب) و هم از طریق نهادهای نوین (مثل سازمان‌های دولتی، آموزشی و رسانه‌ای) تقویت می‌شود. جامعه ایران در هر دو زمینه با مشکل روبرو است. در جامعه در حال تغییر ایران شانه‌های خانواده‌ها در زیر بار سنگین مسئولیت به سامان رسانیدن بچه‌های خود فرسوده شده است و خانواده‌ها نمی‌توانند به درستی در تربیت مدنی فرزندان مشارکت کنند. نهادهای دینی هم در پرورش اخلاقی افراد (به عنوان زیربنایی‌ترین آموزه‌های دینی و الزامات اجتماعی) با انواع بحران‌های معرفتی، صنفی، هویتی و مدیریتی روبرو است. مقصد اصلی دستگاه‌های عمومی آموزش و پرورش و رسانه‌ای هم تربیت شهروند مدنی نیست بلکه ساختن انسان طراز اول نوین حافظ نظام است" (جلائی‌پور، ۱۳۸۹: ۳۵).

با توجه به این که ماهیت تحقیق حاضر سنجش مولفه‌های سرمایه اجتماعی با در نظر داشتن ساختار و عملکرد نظام سیاسی و اجتماعی ایران است و در بخش پیمایش به عوامل و دلایل کاهش سرمایه اجتماعی پرداخته نشده است به همین جهت برای درک بهتر وضعیت نظام سیاسی و اجتماعی ایران در ادامه پس از بیان فرآیند دموکراتیزاسیون به موانع و تنگناهای تحقق توسعه سیاسی در ایران پرداخته می‌شود؛ بررسی موانع تا حدودی نشان می‌دهد که نظام سیاسی ایران در فرآیند دموکراتیزاسیون در چه شرایطی قرار دارد.

از نظر تاریخی، دولت‌ها به لحاظ ظرفیت سیاسی‌شان در پذیرش یا طرد فرآیند دموکراتیزاسیون به دولت قدرت‌مند و ضعیف تقسیم می‌شوند. به طوری که دولت‌های قدرت‌مند غیر دموکراتیک که چندان نیازی به تصمیم‌گیری‌های بنیادی برای توزیع مجدد منابع قدرت ندارند، دولت‌هایی هستند که دستگاه‌های سلطه و استیلای منسجم، مشروعیت ایدئولوژی نسبتاً فراگیر، توانایی نسبی در اجرای کارکردهای عمومی و همبستگی درون‌نخبگان حاکم دارند و با شهروندان فعال و نیرومند و وضعیت بسیج عمومی مواجه نیستند. هم‌چنین، نظام‌های غیر دموکراتیک ضعیف‌تر، دولت‌هایی هستند که از توانایی استیلا، مشروعیت، کارآمدی و همبستگی درونی کمتری برخوردارند و در مقابل شهروندان نیرومندتری قرار دارند. بدین‌سان با ترکیب عوامل موثر بر ظرفیت سیاسی دولت در نظام‌های غیر دموکراتیک، چهار ساختار عمده گذار به دست می‌آید که از آن میان، در سه ساختار زمینه گذار به دموکراسی فراهم شده و فقط در یک ساختار امکان و زمینه هیچ‌گذاری به دموکراسی ایجاد نشده است. در سه شکل رایج گذارهای دموکراتیک در اواخر قرن بیستم، یعنی گذار از بالا، گذار سازش‌آمیز و گذار از طریق واگذاری قدرت، تجارب موفقیت‌آمیزی در مسیر دموکراتیزاسیون به دست آمده است (رحمت‌اللهی،

۱۳۹۵: ۴۵۴). با توجه به مطلب مذکور برخی از موانع، تنگناها و تهدیدهایی که تحقق توسعه به ویژه توسعه سیاسی و اجتماعی و گذار به دموکراسی را در ایران امروز مختل کرده است؛ عنوان می‌شود: "فرهنگ سیاسی ناساز با توسعه سیاسی در میان مردم و نخبگان سیاسی، شکاف‌های پرشمار (ولی غیر فعال) اجتماعی مانند زبان، قومیت، جغرافیا که همیشه مستعد ایجاد بحران‌های وجودی در جامعه‌اند. بحران‌های وجودی آماده‌اند تا در شرایطی خاص به بحران‌های ظهوری منجر شوند. اعتماد سیاسی پایین، عملکرد نامناسب مسئولان و رقابت‌های مخرب میان گروه‌های سیاسی حاکم، نارضایتی عمومی مردم از جایگاه کشور در سطح بین‌المللی که در شاخص مهاجرت به خوبی نمایان است. وجود واکنش‌های ضد اصلاحی در کشور مانند: مخالفت با گسترش مشارکت‌های خارج از چهارچوب‌های ایدئولوژیک، حمایت از خصلت توده‌وار جامعه به منظور حفظ همیشگی شرایط بسیج سیاسی، تمرکز بر رسانه‌های رسمی و ایدئولوژیک برای جامعه‌پذیری سیاسی و عدم پراکندگی و تکثر، برداشت ایدئولوژیک از کارویژه‌های دولت، حمایت از انسداد فرهنگی و سیاسی به‌جای تمایلات دموکراسی‌خواهی" (رضایی، ۱۳۹۴: ۲۹۰).

بدون شک پیامد وضعیت نامطلوب سرمایه اجتماعی به صورت کاهش آستانه تحمل شهروندان، ایجاد حس نابرابری در جامعه، نارضایتی عمومی، عدم بازتولید نظام ارزشی و ایجاد ناهنجاری‌های اجتماعی، بروز می‌کند و به اخلاق فردی و اجتماعی و به نظام سیاسی و اجتماعی آسیب می‌رساند. با توجه به بررسی وضعیت سرمایه اجتماعی در بین شهروندان شهر تهران؛ بیان کلی عوامل تأثیر گذار بر کاهش سرمایه اجتماعی، اشاره به پیامدهای کاهش سرمایه اجتماعی و ضرورت گذار از وضع موجود به وضع مطلوب این‌گونه می‌توان عنوان کرد که با بالا رفتن آگاهی مردم، حل کردن تعارضات، احترام به نظر نخبگان و بهبود عملکرد حکومت می‌توان به آینده و بهبود امور کشور امیدوار بود.

منابع

- ازکیا، مصطفی؛ و غفاری، غلامرضا. (۱۳۸۶). توسعه روستایی با تأکید بر جامعه روستایی ایران. تهران: نشر نی.
- احمدی، بهشت. (۱۳۹۶). حکمرانی خوب در ورزش: نقش سرمایه اجتماعی و ICT در ارتقاء آن. رساله دکتری تخصصی، دانشکده تربیت بدنی، دانشگاه رازی کرمانشاه.
- بشیریه، حسین. (۱۳۸۷). موانع توسعه سیاسی در ایران. تهران: انتشارات گام نو.
- بوستانی، داریوش. (۱۳۸۳). سرمایه اجتماعی و توسعه سیاسی در ایران / سیاست‌های توسعه اجتماعی. جلد سوم، تهران: پاتنام، روبرت. (۱۳۹۲). دموکراسی و سنت‌های مدنی. ترجمه: محمدتقی، دلفروز. تهران: جامعه‌شناسان.
- پیران، پرویز. (۱۳۹۲). مبانی مفهومی و نظری سرمایه اجتماعی. تهران: نشر علم.
- جلائی‌پور، حمید رضا. (۱۳۸۹). ایران: جامعه کژمدرن. فصلنامه مجله جامعه‌شناسی ایران. دوره یازدهم، شماره ۱.
- راش، مایکل. (۱۳۷۷). جامعه و سیاست. ترجمه: منوچهر، صبوری کاشانی. تهران: سمت.
- رضایی، محمد. (۱۳۹۴). شکاف‌های جامعه ایرانی. تهران: آگاه.
- رفیع‌پور، فرامرز. (۱۳۸۸). سرطان اجتماعی فساد، تهران: شرکت سهامی انتشار.

- رحمت‌اللهی، حسین؛ آقامحمد آقایی، احسان؛ و بالوی، مهدی. (۱۳۹۵). کاهش سرمایه اجتماعی؛ دولت و مشارکت مردم، فصلنامه مدیریت سرمایه اجتماعی. دوره ۳، شماره ۳.
- رنانی، محسن. (۱۳۹۲). چرخه‌های افول اخلاق و اقتصاد: سرمایه اجتماعی و توسعه در ایران. تهران: طرح نو.
- سردارنیا، خلیل‌الله. (۱۳۸۸). اثر سرمایه اجتماعی بر حکمرانی خوب. مجله سیاسی - اقتصادی. شماره ۲۶۰-۲۵۹.
- سیف‌اللهی، سیف‌اله. (۱۳۸۶). جامعه‌شناسی مسائل اجتماعی ایران مجموعه مقاله‌ها و نظریه‌ها. تهران: مؤسسه جامعه پژوهان سینا.
- سیف‌اللهی، سیف‌اله. (۱۳۹۵). اقتصاد سیاسی ایران مجموعه مقاله‌ها و نظرها. تهران: پژوهشکده جامعه پژوهی و برنامه‌ریزی میزان.
- شکریبیگی، عالیبه. (۱۳۹۰). مدرن‌گرایی و سرمایه اجتماعی خانواده: (درآمدی بر جامعه‌شناسی خانواده در ایران). تهران: جامعه‌شناسان.
- غفاری، غلامرضا. (۱۳۹۰). سرمایه اجتماعی و امنیت انتظامی. تهران: انتشارات جامعه‌شناسان.
- غفاری، غلامرضا؛ و نیک‌بین صدیقی، فاطمه. (۱۳۹۱). مشارکت فرهنگی زنان و رفاه خانواده در بین زنان خانه‌دار منطقه ۹ شهر تهران، فصلنامه علمی - ترویجی جامعه، فرهنگ و رسانه. سال اول، شماره ۲ (بهار). صص ۸۳-۹۴.
- قاسمی، وحید. (۱۳۹۲). سنجش سرمایه اجتماعی و سطح‌بندی آن در طبقات مختلف مناطق ۱۴ گانه شهر اصفهان در سال ۱۳۹۱-۱۳۹۰، مجله مطالعات توسعه اجتماعی ایران. سال پنجم، شماره ۳.
- کمالی، مسعود. (۱۳۸۱). جامعه مدنی، دولت و نوسازی در ایران معاصر. ترجمه: کمال، پولادی. تهران: انتشارات باز.
- کوثری، مسعود. (۱۳۸۷). انقلاب اسلامی، جامعه و دولت (مقالاتی در جامعه‌شناسی سیاسی ایران). تهران: انتشارات کویر.
- گل‌محمدی، احمد. (۱۳۹۲). چیستی، تحول و چشم‌انداز دولت. تهران: نشر نی.
- گیدنز، آنتونی. (۱۳۷۷). پیامدهای مدرنیته. ترجمه: محسن، ثلاثی. تهران: نشر مرکز.
- موسوی، میرطاهر؛ و شیانی، ملیحه. (۱۳۹۴). سرمایه اجتماعی و سلامت اجتماعی مفاهیم و رویکردها. تهران: آگاه.
- نوابخش، مهرداد؛ و فائق، سحر. (۱۳۹۳). درآمدی بر سرمایه اجتماعی با رویکرد جامعه‌شناسی شهری. تهران: فرهنگ و تمدن.